

Les 4: Spot in beeld

Leerdoelen:

- ✓ De leerling leert over het middeleeuwse beroep schilder, en in het bijzonder over het werk van Jeroen Bosch.
- ✓ De leerling krijgt inzicht in hoe het leven van historische personen gereconstrueerd wordt.
- ✓ De leerling denkt na over de interpretatie van satirische schilderijen
- ✓ de leerlingen krijgen inzicht in de beschavingnormen van de middeleeuwen en kunnen de schilderijen van Bosch in dit kader plaatsen.

Printen:

- ✓ 10x document, van tevoren uitgeknipt: 10u00, *tuin der lusten*
- ✓ 15x document: 14u50, *hand-out les 4*

Benodigdheden:

- ✓ Hoge resolutie schilderij *Tuin der Lusten*: 10u00, *het schilderij*
- ✓ Laptops (tussen 9.20 en 14.00)
- ✓ een plastic bekertje
- ✓ post-its

Overzicht Lesplan:

9.05-9.10	Introductie
9.10-9.20	Het leven van Jeroen Bosch. Instructie door de leraar.
9.20-9.45	De uilen van Jeroen Bosch. Verwerkingsopdracht. De leerlingen maken kennis met de schilderijen en zetten een eerste stap in de interpretatie ervan.
Pauze	
10.00-10.45	De tuin der lusten. Verwerkingsopdracht. De leerlingen bestuderen één werk van Jeroen Bosch nauwkeurig en denken na over de interpretatie.
Pauze	
13.15-14.00	plastic bekertjes opdracht. Verwerkingsopdracht. De leerlingen bestuderen één werk van Jeroen Bosch nauwkeurig en denken na over de interpretatie.
Pauze	
14.10-14.25	De Burgermoraal. Instructie door de leraar. Jeroen Bosch wordt geplaatst in een historische context.
14.25-14.40	Antwoorden vergelijken
14.40	Afsluiting les

HET LESPLAN:

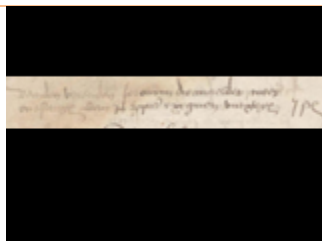
gu10: Het leven van Jeroen Bosch

Start de PowerPoint

Deze les gaan we besteden aan spot en satire, zoals dat door de Middeleeuwen in beeld werd gebracht. Vorige les hebben de leerlingen in de middagopdracht kennisgemaakt met schilderijen van Jeroen Bosch. De werken van Jeroen Bosch (en zijn navolgers) staan centraal in de les van vandaag. De leerlingen kunnen oefenen met het interpreteren van zijn schilderijen, en de werken sluiten goed aan op de thema's van de komende weken, zoals beschaving en luiheid.

Als eerste zien we op deze dia een portret van Jeroen Bosch, geschilderd door Jacques Le Boucq. Daaronder staan alle verschillende namen waaronder Jeroen Bosch ook wel bekend is. Zo is 'van Aken' zijn oorspronkelijke achternaam, maar noemde hij zich later naar de stad waarin hij leefde en werkte: Den Bosch. Omdat hij ook in het buitenland bekend werd (hij maakte veel schilderijen in opdracht van de Habsburgse vorsten in het huidige Frankrijk en Spanje), worden ook de namen 'Bois-le-Duc' en 'El Bosco' gebruikt. Kortom: Jeroen van Aken is precies dezelfde persoon als Hieronymus Bosch.

Hoe kunnen wij, in het heden, iets leren over Jeroen Bosch? Hij hield geen dagboek bij, en had geen fans die een biografie over hem schreven. De eerste Nederlandstalige auteur die aandacht aan hem besteedde was Marcus van Vaernewijck (1518-1569), die in zijn dagboek beschrijft hoe hij een schilderij van Jeroen Bosch had gezien. Wat we weten over het leven van Bosch hebben we gereconstrueerd uit allerlei kleine stukjes archiefmateriaal. Veel dingen weten we helemaal nog niet zeker. Deskundigen denken dat Bosch is geboren in 1450. Wel staat vast dat hij overleed in 1516. Dat weten we dankzij het kleine stukje tekst op deze dia. Dit is namelijk een rekening van de eerste uitvaartmis van Jheronimus Bosch op 9 augustus 1516.

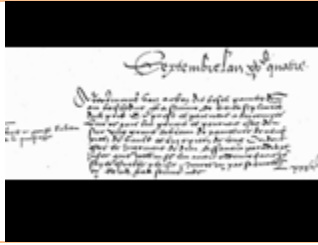
Er staat:

Vanden vrienden Jeronimi die maelder meer / ontfangen dan in zyner exequien vutgegeven [-] i st[uver]

In modern Nederlands:

Van de vrienden van Jeronimus de schilder meer ontvangen dan tijdens zijn uitvaartmis uitgegeven: 1 stuiver.

We weten daardoor dat de uitvaart van Jeroen Bosch plaatsvond op 9 augustus 1516, dus dat hij vlak daarvoor moet zijn overleden.

Dankzij dit soort archiefbronnen kunnen we stukken van zijn leven reconstrueren. Deze dia toont een rekening van een aanbetaling van £36 door Philips de Schone voor een schilderij met een Laatste Oordeel (Paradijs en Hel) uit te voeren door Jheronimus Bosch.

De bron is franstalig. Er staat:

Septembre l'an xv^e quatre.

A Jeronimus Van aeken dit bosch paintre dem[eurant] / au boisleduc La somme de trente six livres / du[dict] pris En prest et paiement a bon compte / Sur ce quil pavoit et pourroit estre deu / sur vng grant tableau de peinture de neuf / pietz de hault et vnze pietz de long Ou doit / estre le Jugement de dieu assavoir paradis et / Infer que icellui S[eigneu]r lui avoit ordonné faire po[ur] / son tres noble plaisir Pour ce icy par sa quictan[ce] / cy Rend[ue] lad[icte] somme de [-] xxxvj L[ivres]

In modern nederlands:

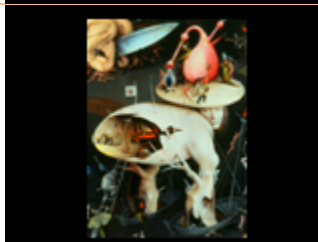
September 1504

Aan Jeronimus van Aeken, ook Bosch genoemd, wonend in 's-Hertogenbosch, [betaald] een bedrag van 36 pond [...] voor een groot schilderij van 9 voet hoog en 11 voet breed, waarop moet zijn [geschilderd] het Laatste Oordeel dat wil zeggen Paradijs en Hel, die deze heer aan hem heeft opgedragen te maken voor zijn zeer nobele smaak. Daarom hier [...] gegeven het genoemde bedrag van 36 pond.

Door dergelijke vondsten in de archieven is het leven van Jeroen Bosch deels in kaart gebracht. Heel veel dingen zijn echter nog niet duidelijk. Geboren, dus, rond 1450 en overleden in 1516. Jeroen Bosch woonde en werkte in Den Bosch, maar of hij daar ook geboren is, is niet zeker. Zijn vader was ook schilder, evenals zijn grootvader, en zijn overgrootvader. Daarmee was het logisch dat Jeroen Bosch hetzelfde carrièrepad koos. Jeroen Bosch trouwde, maar kreeg geen kinderen.

Jeroen Bosch woonde dus in Den Bosch, waar hij in 1463 een grote stadsbrand meemaakt. Deze stadsbrand heeft waarschijnlijk grote indruk op hem gemaakt, want hij nam regelmatig brandhaarden op in zijn schilderijen. Dit is ook te zien op de dia, die een detail toont van *de verzoeking van de heilige antonius*.

Verder werd Jeroen Bosch beïnvloed door de religieuze thema's die belangrijk waren in de late middeleeuwen, maar ook door satire en spot. Waar Jeroen Bosch nog meer door geïnspireerd werd, is een raadsel. Zijn schilderijen zijn vaak erg mysterieus en fantasierijk, zoals het detail uit *de tuin der lusten* op de dia. Vele deskundigen zijn het nog oneens over de juiste interpretatie van zijn werken.

Die discussies gaan overigens niet alleen over de interpretatie van het werk. Ook staat regelmatig de authenticiteit van schilderijen ter discussie. Steeds vaker worden schilderijen, die vroeger werden gezien als een 'echte Bosch', nu toegeschreven aan één van zijn leerlingen. Maar ook hier zijn deskundigen het lang niet altijd eens over wat wel en wat niet van de hand van Bosch komt.

Hoe is dat mogelijk? De schilderijen dragen immers allemaal de handtekening van 'Jheronimus Bosch' (zie dia), dus is het toch logisch dat hij ze ook heeft geschilderd? Hiervoor is een begrip van het middeleeuwse schildersambacht van belang. Tegenwoordig zien we schilders als kunstenaars, die zich allemaal op een unieke wijze uitten. In de middeleeuwen waren schilders echter gewoon ambachtslieden die betaald werden om iets te maken, net als een timmerman of een glasblazer. Dit had twee gevolgen:

- De 'handtekening' werd niet gebruikt als een persoonlijk kenmerk, maar als een soort logo van de gehele werkplaats.
- Schildersleerlingen hielden zich niet bezig met het ontwikkelen van een unieke stijl, maar leerden juist zo precies mogelijk dezelfde technieken als hun meesters.

Hierdoor is het vaak zeer lastig om te achterhalen of een schilderij echt van Jeroen Bosch zelf is, of van een navolger.

We gaan nu een fragment bekijken uit de documentaire *Jheronimus Bosch, geraakt door de duivel*.

Start het fragment: *gu10, fragment 1*. Dit fragment duurt ongeveer 7 minuten.

gu20: De uil als symboliek in het werk van Jeroen Bosch

Jeroen Bosch maakte vaak gebruik van uilen in zijn schilderijen. Bij de komende opdrachten hebben de leerlingen toegang tot internet nodig. Dat kan natuurlijk op diverse manieren, afhankelijk van de mogelijkheden binnen de school, maar in deze handleiding spreken we van het gebruik van laptops. Vraag de leerlingen om online zelf op onderzoek te gaan en zoveel mogelijk schilderijen te verzamelen waarin uilen te zien zijn. Geef hen hiervoor ongeveer tien minuten. Met deze zoekopdrachten raken de leerlingen meteen bekend met de vele schilderijen van Jeroen Bosch. Uilen komen regelmatig terug in zijn werken, dus de volgende lijst is niet compleet. De uil is in elk geval te vinden in:

- ✓ In de *tuin der lusten* (op diverse plaatsen, zie ook de opdracht van 10u00)
- ✓ In de *hooiwagen triptiek* zit een uil in het middenpaneel bovenaan, op een tak
- ✓ In het *antonius drieluik* zit in het middenpaneel een kerkuil op de kop van een van de duivel-monsters.
- ✓ In het *laatste oordeel drieluik* zit in het rechterpaneel, tussen de duivels, een uil met een gewei op zijn kop.
- ✓ In het *narrenschip* van Bosch zit een uil bovenin het gebladerte.

Gebruik de laatste tien minuten om de antwoorden te verzamelen en het gebruik van de uil verder toe te lichten: Hebben de leerlingen een idee waar al die uilen vandaan komen? Voor ons is de uil al snel een symbool van wijsheid. Dat was in de oudheid ook het geval. In de Middeleeuwen had de uil

echter een minder positieve betekenis. Het werd gezien als een duivels dier, dat symbool stond voor de verleidingen die de mensen moesten weerstaan. Misschien is het de leerlingen al opgevallen dat in een aantal schilderijen van Jeroen Bosch dwaze mensen, feestende, vretende en zuipende mensen te zien zijn. Dat betekent niet dat Jeroen Bosch dat gedrag goedkeurde, of met zijn schilderijen wilde aansporen. Bosch gebruikte de uil als een symbool dat dit gedrag juist verkeerd was. Ook hier komen we later deze les nog verder op terug.

10u00: De tuin der lusten

De leerlingen gaan nu aan de slag met een uitgebreide analyse van één van Bosch' schilderijen: De tuin der lusten. Het is een van zijn bekendste werken, en ook een van zijn meest raadselachtige. Onder kenners heerst veel discussie over de interpretatie van het schilderij. Het leent zich uitstekend voor een interpretatieopdracht omdat er zeer veel te zien is in het schilderij.

Een afbeelding in zeer hoge resolutie (10u00, het schilderij) is onderdeel van het lespakket. De afbeelding kan gedeeld worden met leerlingen om in te zoeken. Op <https://tuinderlusten-jheronimusbosch.ntr.nl/> kunnen leerlingen het museum ook bekijken.

EEN MAN DIE EEN ENORME UIL KNUFFELT staat het erop? JA / NEE Wat betekent het?	EEN UIL DIE OP EEN BEZEM VLIEGT staat het erop? JA / NEE Wat betekent het?
TWEE MENSEN IN EEN GROTE OESTER staat het erop? JA / NEE Wat betekent het?	EEN ZEEMEERMIN MET EEN HARNAS staat het erop? JA / NEE Wat betekent het?

Het werkblad bevat 16 verschillende beschrijvingen die de leerlingen in het schilderij moeten terugzoeken. Toen wij het project uitvoerden, gaven we de leerlingen per groep van twee 8 beschrijvingen om te zoeken. Voor een klas met 20 leerlingen zou het werkblad dus 10 maal moeten worden geprint. Daarbij mengden we de kaartjes zodat niemand precies dezelfde zoekopdracht kreeg.

Belangrijk onderdeel van deze opdracht is de vraag 'wat betekent het?'. Daarbij is het niet van belang dat de leerlingen de juiste interpretatie achterhalen - daar zijn de geleerden het tenslotte ook nog niet over uit -, maar dat zij brainstormen over een mogelijke betekenis en zo hun creativiteit inzetten. Het nabespreken van deze opdracht kan aan de hand van de PowerPoint 10u00, antwoorden tuin der lusten die laat zien welke beschrijvingen er inderdaad in het schilderij te vinden waren. Discussieer met de leerlingen over de mogelijke betekenis van een aantal elementen.

13u15: De plastic bekertjes opdracht

De leerlingen hebben bij de opdracht over uilen kennis gemaakt met verschillende schilderijen van Bosch, en bij de opdracht over de tuin der lusten kennis gemaakt met het analyseren van één schilderij. Ook is de creativiteit van de leerlingen aardig op gang gekomen. Die elementen worden nu gecombineerd. Leerlingen zijn gewend om altijd na te denken over antwoorden, maar nu gaan ze nadenken over goede vragen.

Dat kun je demonstreren aan de hand van een plastic bekertje (of gebruik een ander alledaags voorwerp). Bij voorkeur heb je er een bij je in de klas. Leg uit dat je over een plastic bekertje allerlei vragen kunt stellen. Sommigen liggen voor de hand, anderen zijn creatief of onverwacht.

- 1) Wie heeft het plastic bekertje uitgevonden?
- 2) Gebruiken ze in de hele wereld plastic bekertjes?
- 3) Is dit plastic bekertje door iemand gebruikt?
- 4) Waarom zitten er ribbeltjes op een plastic bekertje?
- 5) Wanneer werd het eerste plastic bekertje gemaakt?
- 6) Hoeveel plastic bekertjes worden er elke dag gebruikt?
- 7) Waarom zijn de meeste plastic bekertjes wit?

- 8) Wat gebeurt er als ik een plastic bekertje in de magnetron doe?
- 9) Hoeveel kost het om een plastic bekertje te maken?
- 10) Hoeveel weegt een plastic bekertje?
- 11) Bestaan er ook beroemde plastic bekertjes?
- 12) Hoeveel plastic bekertjes gebruikt een mens gemiddeld in zijn leven?
- 13) Waarom zijn de meeste plastic bekertjes rond?
- 14) Wat gebeurt er als ik een plastic bekertje van een hoge toren naar beneden laat vallen?
- 15) Welk geluid maakt een plastic bekertje als je erin knijpt?

Enzovoorts.. Laat de leerlingen brainstormen over creatieve vragen. Als de creativiteit aardig loskomt, stappen we over op schilderijen. Geef de leerlingen per groepje van twee een stapeltje post-its. Hang de uitdraaien van de Jeroen Bosch schilderijen op verschillende plekken in het lokaal. Daarna bekijk je met de leerlingen deze schilderijen van Jeroen Bosch. De leerlingen kunnen die ook online zelf opzoeken om ze beter te bekijken. Ga de schilderijen een voor een af, en vraag de leerlingen om zoveel mogelijk vragen over de schilderijen te bedenken. Die vragen mogen ze op post-its schrijven en bij de uitdraai van het schilderij hangen.

14u10: De burgermoraal

Start de PowerPoint.

Dit is een inleidende dia

Jeroen Bosch schilderde veel schilderijen met een religieus thema. Zijn schilderijen komen allemaal erg overeen omdat ze gaan over zonde, en aardse verleidingen. Een voorbeeld is het schilderij 'zeven hoofdzonden' (overigens wordt betwist of dit schilderij echt van Jeroen Bosch zelf is, of van een navolger).

In het midden staat Jezus, met de woorden 'cave cave, dominus videt' (pas op! God kijkt toe).

In de rand zie je onder anderen de hoofdzonde 'gula': gulzigheid. Deze gulzigheid is, samen met luiheid, dwaasheid en dronkzucht, een zonde die vaak terugkomt in de schilderijen van Jeroen Bosch. Kenners speculeren daarom dat de schilderijen van Jeroen Bosch niet moeten worden bekeken als puur religieuze werken, maar als een uiting van het opkomende **burgermoraal**.

Wat wordt hiermee bedoeld? In de late Middeleeuwen was in de Nederlanden steeds meer sprake van een verstedelijkte samenleving. De stad waarin je woonde was sterk onderdeel van je identiteit. Men voelde zich in eerste instantie Haarlemmer of Nijmegenaar, en pas

daarna Nederlander. Het verschil tussen stad en platteland werd steeds meer benadrukt, omdat stedelingen zich wilden afzetten tegen de 'boerenlui'.

In de stedelijke samenleving bestonden veel strengere normen en waarden dan op het platteland. Dat is begrijpelijk, want als je met mensen zo dicht op elkaar woont, vergeet dat andere omgangsvormen. Deze fatsoensnormen werden symbolisch voor stedelingen, die zichzelf zagen als beschaafd, en mensen van het platteland als onbeschaafd. Onbeschaafd gedrag werd dan ook veel minder geaccepteerd, en werd in de steden het mikpunt van spot en satire. Als Jeroen Bosch dus schildert over de hoofdzonde 'gulzigheid', is dat niet alleen omdat het een Bijbelse zonde is, maar ook omdat het in de steden als onbeschaafd werd bestempeld.

Hetzelfde zie je terug in andere schilderijen van Jeroen Bosch. We hebben net uitgebreid gekeken naar de tuin der lusten. De naam impliceert al dat het ook hier gaat om onzedelijk en dus onbeschaafd gedrag. Het schilderij heeft zeker een religieuze betekenis: rechts wordt immers de hel afgebeeld als waarschuwing voor mensen die teveel zich aan hun lusten overgeven. Het kan echter ook worden geïnterpreteerd als een aanklacht tegen onbeschaafd gedrag.

Let op: Hierna volgen diverse voorbeelden van spot en satire rond beschavingsnormen in schilderijen van Bosch. Het is aan de docent om te bepalen hoeveel voorbeelden hij/zij toont. De **keisnijding** is een goede keuze om te behandelen, omdat het concept van de 'zottenkei' vaak terugkomt in satirische teksten.

Nog een voorbeeld is 'het narrenschip'. Ook hier zegt de naam al dat het gaat om dwaas gedrag. De dwaas of de nar was vaak symbool voor onbeschaafd gedrag. Narren waren vaak te zien in kluchten, en ook in dit schilderij is rechts een nar te zien. Let ook op de uil die in de boom zit. De mensen in de boot zijn aan het eten, drinken en feesten. Allemaal gedrag dat in het beschavingsoffensief werd afgekeurd.

Nog een voorbeeld is 'de hooiwagen'. Hooi stond in de Middeleeuwen symbool voor aardse verleidingen. Je ziet in dit schilderij hoe allerlei mensen proberen om iets van het hooi te bemachtigen.

Bovenin is een liefdespaartje te zien. Dat ook dit wordt afgekeurd, is zichtbaar aan de onheilspellende uil die rechts van hen op het tafereel neerkijkt. Er is tevens een kruik te zien die ondersteboven aan de struik hangt. Een ondersteboven kruik stond symbool voor bordelen.

Nog een voorbeeld is 'de keisnijding'. Dwaasheid werd gezien als onbeschaafd gedrag. In de Middeleeuwen bestond het idee dat dwaasheid werd veroorzaakt door een steen in het hoofd, bekend als de zottenkei. In diverse schilderijen uit die tijd worden dwaze mensen uitdrukkelijk geschilderd met een bult op hun hoofd. Men geloofde ook dat de zottenkei operatief kon worden verwijderd, en dat de dwaasheid daarmee genezen zou worden.

Nog een voorbeeld is 'de spotprent op de luiheid'. Op het eerste gezicht lijken de mensen allemaal aardig bezig te zijn, maar veel van hen houden zich bezig met nutteloze taken. Zo zie je op de voorgrond een man die zijn haan uitlaat.

De bedoeling van het schilderij is direct duidelijk door waarschuwing bovenin:

*Die met lanterfantery altoos gequelt syn
moeten duer luyaerdy oock meest sonder ghelt syn
Oftewel:*

De mensen die zeer door luiheid gekweld worden
zullen door die luiheid ook het vaakst zonder geld zitten

Dit werk is overigens niet van Jeroen Bosch zelf. Het is een gravure van Frans Huys, maar wel geïnspireerd door een eerder werk van Jeroen Bosch, dat wij helaas niet kennen.

Dit weten we door de tekst op het schilderij die stelt: Hieronimus Bosch inventor (dus: bedacht door Jeroen Bosch)

14u25: Antwoorden vergelijken

Loop met de leerlingen nog eens alle vragen langs die ze over de schilderijen hebben gesteld. Zijn er vragen die inmiddels zijn beantwoord, en snappen de leerlingen beter hoe ze de schilderijen moeten interpreteren nu ze hebben geleerd over het beschavingsoffensief?

De leerlingen weten nu dat Jeroen Bosch met zijn schilderijen aansloot bij de spot en satire in de stedelijke middeleeuwen. Vraag de leerlingen om hun mening over deze laatste vraag:
Zijn de schilderijen van Jeroen Bosch een goede bron voor geschiedenis? Vertellen de schilderijen ons iets over de Middeleeuwen? Waarom wel of niet?

14u40: Afsluiting

Sluit de les af. Geef iedere leerling een hand-out

Meer weten?

Over het reconstrueren van het leven van Jeroen Bosch:

Boom, H., *De bezeten visionair* (Amsterdam 2016). Met name Hoofdstuk 2.

Over de discussies rond de authenticiteit van de werken van Jeroen Bosch:

Boom, H., *De bezeten visionair* (Amsterdam 2016). Met name Hoofdstuk 7.

Ook de documentaire *Jheronimus Bosch, Geraakt door de duivel / Touched by the devil*. Fragmenten hieruit zijn al gebruikt in deze les.

J. Janssens, *Ulienspiegel, de wereld op zijn kop* (Leuven 1999). Hoofdstuk 2 bespreekt de symboliek van de uil. Blz 71 t/m 77 spitst zich toe op het gebruik van de uil als symbool in het werk van Jeroen Bosch.

Over het ontstaan van een burgermoraal:

Pleij, H., *de sneeuwpoppen van 1511: Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam 1988). Met name hoofdstuk 4 en 5.

De plastic-bekertjes opdracht is ontleend aan A. Wilschut en wordt beschreven in:

Wilshut, A. e.a., *Geschiedenisdidaktiek: Handboek voor de vakdocent* (Bussum 2008). Bladzijde 224.